

गतिमान ग्रामीण कुक्कुटपालनासाठी: शास्त्रोक्त अर्धबंधिस्त मॉडेलची जोड

डॉ. मुकुंद कदम, डॉ. गजानन नागरे, डॉ. मयुरा गोळे व अश्विनी कोंढारे

नागपूर पशुवैद्यक महाविद्यालय, नागपूर.

कुक्कुटपालन हा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. आजही व्यवसायिक ब्रॉयलर तसेच लेअर कोंबडी पालनाव्यतिरिक्त रंगीन/ देशी कोंबड्या पाळणारा एक विशिष्ट वर्ग आहे. भारतात प्रामुख्याने शहरी भागात चिकन व अंडी खप हा मोठ्या प्रमाणात आहे त्यामुळे अंडी व चिकणची मागणी शहरात अधिक आहे. परंतु सध्या कोरोना परिस्थितीनंतर असे लक्षात आले की, ग्रामीण भागात सुद्धा आता सर्व सामान्यांचा कल हा अंडी व मांस सेवनाकडे वाढला आहे. आहाराच्या दृष्टीने विचार केला तर कोंबड्यांच्या अंड्यातील प्रथिनांना संदर्भ प्रथिने मानली जातात. इतर प्रथिणांच्या तुलनेत अंड्यातून मिळणारी प्रथिने उत्तम स्वरूपाची असून स्वस्त दरात उपलब्ध आहेत.

अनेकदा असे आढळून आले की, ग्रामीण भागात कुटुंबातील महिला प्रामुख्याने महत्वाची भूमिका बजावतात. परंतु त्यांच्यामध्ये व्यावसायिक दृष्टिकोण नसल्यामुळे त्यांच्याकडे पक्षांची संख्या मर्यादित म्हणजेच १० ते १५ च्या दरम्यान असते. त्यामुळे अशा परसातील कुक्कुटपालनात व्यवस्थापन, बाजार, विपणन, आजार, लसीकरण या बाबींचा विचार केला जात नाही.

ग्रामीण भागातील कुक्कुटपालनास चालना देण्यासाठी सुधारित जातीच्या कोंबड्या, संतुलित आहार व शास्त्रोक्त व्यवस्थापनाची गरज आहे. याउपरांत पशुवैद्यक सेवा, प्रशिक्षण वर्ग व विपणन कार्यासाठी मदतीचा हातभार लावणे आवश्यक आहे.

परसातील कुक्कुटपालन

परसातील कुक्कुटपालन असे संबोधले की घरामागे उघड्यावर फिरत असलेल्या कोंबड्या डोळ्यासमोर उभ्या राहतात. मोकट व कमी संख्या असणाऱ्या या परसातील कुक्कुटपालनास कमीत कमी किंवा काहीच खर्च येत नाही. कारण या कोंबडीपालनात व्यावसायिक, आर्थिक, शास्त्रोक्त, आरोग्य

असे कुठलेही ताळेबंद नसतात. अचानक मरी सारखा आजार येतो आणि अशावेळी गावातील अनेक कोंबड्या मरण पावतात. आजार, लसीकरण, खाद्य व इतर व्यवस्थापनातील बाजू अगदीच दुबळी असल्याने परसातील कुक्कुटपालनात व्यवसायासाठी अडचणी येतात.

घरातील खुडुक कोंबडी अंड्यावर बसलेली असते व नवीन पिल्ले येतात काही परभक्षि प्राण्यांच्या हाती लागतात काही अगदीच अलीकडे या ना त्या कारणाने मरण पावतात. सरतेशेवटी अगदीच बोट्यावर मोजक्या इतक्या कोंबड्या त्या घरातील महिलेकडे राहतात. वर्षानुवर्षे असेच चालत राहते. याव्यतिरिक्त अनेक इतर अडचणी ग्रामीण कुक्कुटपालनासाठी आहेत.

परसातील कुक्कुटपालनातील अडचणी

पारंपारीक पद्धतीने केलेला व्यवसाय जोपर्यंत कालारूपाणे शास्त्रोक्त पद्धतीने करणार नाही तोपर्यंत आर्थिकदृष्ट्या परवडणार नाही.

- देशी कोंबड्यांची आर्थिक दृष्ट्या न परवडणारी उत्पादन क्षमता (अंडी व मांस)
- गाव पातळीवर सुधारित जातीच्या कोंबड्यांच्या पिल्लाची उपलब्धते बाबतची कमतरता.
- गावातील लोकांच्या मनात कुक्कुटपालनासंबंधी असलेले अनेक समज, गैरसमज. (उदा. अंडी शाकाहारी कि मांसाहारी अंडी गरम असतात वगैरे)
- कधी कधी सुधारित जातीच्या पक्षाची गावपातळीवर स्वीकार्यता नसते. विशिष्ट जातीच्या पक्षाची मागणी काही भागात असते.
- पक्षी संख्या कमी असल्याने आर्थिक दृष्ट्या खाद्य स्वतः बनवणे न परवडणारे.
- खाद्यावर खर्च न करण्याची मानसिकता.
- आजार, लसीकरण, जैवसुरक्षा व योग्य प्रशिक्षण याची कमतरता.
- पशुवैद्यक तज्ञाचा तुटवडा. परभक्षि (मुंगूस, साप व कुत्रा इ.) यांच्या पासून कोंबड्यांचे होणारे नुकसान .
- कोंबडीपालनात सुरुवातीला ब्रूडिंग दरम्यान लागणारा विजेचा अखंडित पुरवठा.
- पुरववैमण्यासाठी अथवा गाव पातळीवरील राजकरणामुळे होणारा शेजारी लोकांचा त्रास.

- बाजारपेठ उपलब्धता व विक्री व्यवस्थापनातील खाच खळगे.

कोंबड्याचा सुधारित जाती

नाव	उद्देश	विकसित करणारी संस्था
गिरीराजा	अंडी व मांसासाठी	पशुवैद्यक महाविद्यालय हेब्ल, बंगलूरू
गिरीराणी	अंड्यासाठी	पशुवैद्यक महाविद्यालय हेब्ल बंगळलूरू
वनराजा	अंडी व मांसासाठी	प्रोजेक्ट डायरेक्ट ऑन पोल्ट्री राजेंद्रनगर, हैदराबाद
ग्रामप्रिया	अंड्यासाठी	संचालक कुक्कुट संशोधन राजेंद्रनगर, हैदराबाद.
हितकारी	अंडी व मांसासाठी	केंद्रीय कुक्कुट संशोधन संस्था इज्जतनगर, बरेली
उपकारी	अंड्यासाठी	केंद्रीय कुक्कुट संशोधन संस्था इज्जतनगर, बरेली.
कृष्णा	अंड्यासाठी	पशुवैद्यक महाविद्यालय, चेन्नई
नंदनम	अंड्यासाठी	पशुवैद्यक महाविद्यालय, चेन्नई
ग्रामलक्ष्मी	अंड्यासाठी	मनूथी, केरळ
सातपुडा	अंडी व मांसासाठी	यशवंत अॅग्रीटेक प्रा. लि. हॅचरीज आणि ब्रीडिंग फार्म जळगाव.
कावेरी	अंडी व मांसासाठी	केंद्रीय कुक्कुट संस्था, बेंगलोर
चैतन्य	अंडी व मांसासाठी	चैतन्य पोल्ट्री फिड्स आणि हॅचरीज, अहमदनगर

शास्त्रोक्त अर्धबंधिस्त शेड मॉडेल

परसातील मोकट कुक्कुटपालनामध्ये अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. म्हणूनच आज ग्रामीण भागात शास्त्रोक्त पद्धतीने अर्धबंधिस्त शेड मॉडेल उभे करण्याची गरज आहे.

अर्धबंधिस्त शेड मॉडेल तपशील-

मध्य ऊंची	६ फुट
लांबी	८ फुट
रुंदी	६ फुट
एकूण क्षेत्रफळ	४८ चौ फुट
पक्षी बसण्याकरिता रॉड	६ फुट लांब
शेड मध्ये खालून पर भक्षी येऊ नये (उंदीर, साप व इतर सरपटणारे प्राणी)	१ फुट उंचीचा पत्रा
बाजूची ऊंची	५ फुट
पाऊसाचे पाणी आत येऊ नये म्हणून पानघळ	१ फुट शेड च्या बाहेर निघालेली
वेल्डेड पाइप	११२ चौ. फुट १४ गॉज
M. S. पाइप	६ इंच
दरवाजा	३×५ फुट बाहेर बाजूस निघणारा
दरवाजा बाजूला विजेचे बटन	जेणेकरून रात्रीच्या वेळी शेडच्या मध्ये उजेडासाठी लावलेला बल्प चालू करता येईल
दरवाजा कडी	२ (३ इंच)
छत पत्रा	७० चौ. फुट
मध्य पाइप	२ हुक (फिडर आणि ड्रिंकर टांगण्यासाठी
अवती भवती मोकळी जागा	२०० ते २५० चौ फुट (अधिक असेल तर उत्तम)
उपलबद्ध असेलेल्या साहित्यातून अवती भवती तयार केलेली स्वरंक्षक कुंपण/ भिंत जेणेकरून पक्षी बाहेर जाणार नाहीत	८ फुट उंचीचे

*अंडी देणाऱ्या ३५ तर गावरण व मांसल कोंबड्या ५० पाळू शकतो

•शेड मॉडेल सगळ्या बाजूने प्राइमर व ऑइल पेंटने रंगवून घेणे.

•कमीत कमी १ फुट उंचीचे जमिनीवर शक्यतोवर वीट व सीमेन्टचा कोबा करून साधारण ५५ ते ६० चौ फुट फ्लोअरींग करून घ्यावी, व शेड मॉडेल त्यावर ठेवावे जेणेकरून पाऊसाचे पाणी वगैरे आत जाणार नाही.

•अर्धबंधिस्त शेड मॉडेल ठेवलेल्या आजूबाजूला मोकळ्या जागेला कुंपण असणे गरजेचे आहे. कुंपण तयार करण्यासाठी उपलब्ध साहित्य मुर्गा जाळी, ग्रीन नेट, पत्रा अथवा गाव पातळीवर शेतउपयोगी सामान वापरून कुंपण करता येऊ शकते.

• परसातील अर्धबंधिस्त शेड मॉडेल मध्ये सुरवातीला साधारण १ महिना पिल्ले (ब्रूडिंग व्यवस्थापन) शेडमध्ये राहतील व चांगल्या प्रकारचे खाद्य व पाणी व्यवस्थापन शेडमध्येच करता येते.

•पक्षी साधारण १ महिना वयाचे झाल्यावर हळू हळू पक्ष्यांना दिवसा अर्धबंधिस्त जागेत फिरण्यासाठी सोडावे. व रात्रीच्या वेळी शेडमध्ये ठेवावे.

•सुरवातीच्या काळात १ महिना उत्तम प्रतीचे बाजारात उपलब्ध असलेले खाद्य पक्ष्यांना द्यावे अथवा पशुवैद्यकाच्या मदतीने घरी तयार करावे.

•१ महिना कालावधीनंतर अर्धबंधिस्त जागेत उपलब्ध तसेच इतर घरातील उष्टे अन्न आठवडी बाजारातील शिल्लक भाजीपाला, तांदूळ, गहू, ज्वारी व उपलब्ध कडधान्य टाकावे.

•याव्यतिरिक्त म्हशीचे, गाईचे शेण, अझोला यूनिट व इतर निरुपयोगी खाद्य तेथे टाकावे जेणेकरून ते पक्ष्यांना दिवसावेळी उपलब्ध होईल व खाद्य खर्च कमी करण्यास मदत होईल. अर्धबंधिस्त जागेत उपलब्ध किडे, मुंग्या, दिमक इतर प्राणिजन्य खाद्य पक्ष्यांना प्रथिने मिळविण्यास मदत करतात

• आपल्याकडे उपलब्ध दाल, मका, तांदूळ, गहू, ज्वारी, दगडी, मासे इ. बाबीची माहिती दिली असता छोट्या प्रमाणात खाद्य कसे तयार करावे ह्या बाबतची माहिती जवळच्या पशुवैद्यकाकडून प्राप्त करावी

• अर्धबंधिस्त हे एक नवीन मॉडेल असल्याने याचा उपयोग रंगीन, देशी, गावरण, ब्रॉइलर व अंडी देणाऱ्या कोंबड्या ठेवण्याकरिता करता येऊ शकतो

• सुरवातीचा एक महिना कालावधीनंतर पक्ष्यांना कमीत कमी ५०-७५ % संतुलित आहार व अर्धबंधिस्त जागेत उपलब्ध खाद्य घटक दिले तर खाद्य खर्चात मोठी बचत होते.

- अर्धबंधिस्त शेड मॉडेल मध्ये पावसाळ्यात पक्ष्यांना बाहेर सोडण्यात अडचण येऊ शकते तसेच उन्हाळ्यात बाहेर नैसर्गिक खाद्य कमतरता व अधिक उष्णता जाणवते त्या अनुषंगाने योग्य त्या उपाययोजना कराव्यात.
- अर्धबंधिस्त शेड मॉडेल मध्ये जेवढी जास्त जागा पक्ष्यांना बाहेर मिळेल तसेच नैसर्गिक विविधता खाद्य जास्तीत जास्त मिळणे अपेक्षित आहे

शास्त्रोक्त अर्ध बंधिस्त कुकूट पालन युनिट

महाविद्यालयाच्या कुकूट प्रक्षेत्रावर ब्राऊन अंडी देणाऱ्या (इंडिब्रो जातीच्या) कोंबड्याचे शास्त्रोक्त अर्धबंधिस्त शेड मॉडेल मध्ये सहा महिने (साधारण २५ आठवडे) अनुभवलेले अर्थशास्त्र

३५ पक्षी खर्च (२५ ते ५० आठवडे)		
1	अंड्यावर येणाऱ्या कोंबड्या किंमत	₹ २५०/पक्षी म्हणजेच ८७५०
2	लागलेले उत्तम प्रतीचे खाद्य	२१. ६०० (२२ किलो)/पक्षी (१२० ग्रॅम/पक्षी/दिन) म्हणजेच ७७० किलो
3	खाद्य किंमत	₹ २३ प्रती किलो म्हणजेच (२३ x ७७०) = १७७१०
4	इतर खर्च	₹ १०/पक्षी म्हणजेच ३५०
5	एकूण खर्च	₹ ७८९/पक्षी म्हणजेच ₹ २६८१०.००

* १.५ प्र. चौ /पक्षी जागा

३५ अंडी देणाऱ्या कोंबड्या पासून मिळालेलं नफा

१४३ अंडी/ पक्षी म्हणजेच ३५ कोंबड्यापासून		अंडी किंमत रु.		खुडूक कोंबडीची किंमत (₹ १५०/ पक्षी)	एकूण नफा रु.		एकूण खर्च रु.	निव्वळ उत्पन्न सहा महिनात (२५ ते ५० आठवडे) रु.	प्रति महिना उत्पन्न रु.
५००५	x	१०	+	५२५०	५५३००	-	२६८१०	२८४९०	४७४८.००

* दिवसातून दोन ते तीन वेळा अंडी गोळा करावी लागतात

* खराब झालेली आणि घरी खाल्लेली अंडी गृहीत धरली नाहीत

देशी जातीच्या (कावेरी, सातपुडा , चैतन्य इ .) कोंबड्याचे अर्धबंधिस्त शेड मॉडेल चे साधारण तीन महिन्याचे अर्थशास्त्र

५० पक्षी खर्च		
१	एक दिवसाचे पिल्लू	₹ २२/पक्षी म्हणजेच ₹११००
२	उत्तम खाद्य (१० आठवडे पर्यंत)	१.५ किलो/पक्षी म्हणजेच ७५ किलो
३	उत्तम खाद्य किंमत	२५ प्रती किलो म्हणजेच ₹१८७५
५	इतर खर्च (ओषधी, लस, विज, लिटर इ)	₹ ५/पक्षी म्हणजेच ₹२५०
	एकूण खर्च	₹ ६४.५/पक्षी म्हणजेच ₹ ३२२५

* १.० प्र. चौ/पक्षी जागा

* आपल्याकडे उपलब्ध दाल, मका, तांदूळ, गहू, ज्वारी, याव्यतिरिक्त म्हशीचे, गाईचे शेण, अझोला यूनिट व इतर निरुपयोगी खाद्य तेथे टाकावे जेणेकरून ते पक्ष्यांना दिवसावेळी उपलब्ध होईल व खाद्य खर्च कमी करण्यास मदत होईल. घरातील उष्टे अन्न आठवडी बाजारातील शिल्लक भाजीपाला पक्ष्यांना द्यावे (हा खर्च अर्थ शास्त्रात ग्राह्य धरला नाही) .

देशी जातीच्या कोंबड्या पासून मिळणारा नफा

कोंबडीची विक्री किंमत	एकूण नफा		एकूण खर्च	निव्वळ उत्पन्न
(₹ १५०/ पक्षी)	७५००	-	३२२५	४२७५

* पक्षी विक्री जेवढी जास्त किमतीने होईल तेवढा नफा अधिक

*पक्षी मरतूक अर्थ शास्त्रात ग्राह्य धरला नाही (साधारण ५ % मरतूक होणे अपेक्षित आहे

शास्त्रोक्त पद्धतीने अर्धबंधिस्त शेड मॉडेल मध्ये देशी अथवा काँकरेल सारखे पक्षी सुद्धा चांगल्या प्रमाणात पाळता येऊ शकते . एकदा अर्धबंधिस्त शेड मॉडेल परसात उभे केले की त्याचा उपयोग कोणते पक्षी पाळण्यासाठी करायचा हे बाजार स्थिति लक्षात घेऊन ठरविणे शक्य होईल. अशा प्रकारचे अर्धबंधिस्त शेड मॉडेल शासनाच्या योजनेत सुद्धा समाविष्ट करण्यात आले आहे. अधिक प्रमाणात अर्धबंधिस्त शेड मॉडेल

हवे असतील तर बाजारात व्यावसायिक दृष्ट्या उपलब्ध होऊ शकतात अथवा आपण घरच्या घरी लाकडाच्या सहाय्याने तयार करू शकतो. अर्धबंधिस्त शेड मॉडेल मध्ये घरच्या महिला/ पुरुष यांना वेगळे असे लक्ष देण्याची गरज नाही शेत काम करता करता अर्धबंधिस्त मध्ये कोंबडीपालन शास्त्रोक्त पद्धतीने होऊ शकते. शेतकऱ्यांना शेतीला जोडधंदा कमी अधिक प्रमाणात करावयाचा असेल तर अर्ध बंधिस्त शेड मॉडेल हा एक नवीन पर्याय म्हणून पुढे येऊ शकतो.

अधिक माहितीसाठी

डॉ. मुकुंद कदम (मोबाईल नंबर:- ८८८८८३६३७४)

विभाग प्रमुख, कुकूट संशोधन व प्रशिक्षण केंद्र

कुकूटपालनशात्र विभाग, नागपूर पशुवैधकीय महाविद्यालय, नागपूर.

